

Розділ XI

ЦЕРКОВНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 902.2 (477)

О.М. КРАВЧЕНКО

Владичний хутір Софронівського монастиря

У статті розглядаються результати дослідження щойновиявленої пам'ятки – монастирського хутора на Середньому Пслі. У результаті проведених досліджень знятий план пам'ятки, проведені дослідження архітектурних форм. Комплексний аналіз джерел дозволяє датувати виникнення хутора другою половиною XIX ст. Хутір не має аналогій серед відомих комплексів північно-західної Слобожанщини середини XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: владичний хутір, Софронівський монастир, Північно-Західна Слобожанщина.

Вивчення комплексних пам'яток, які поєднують археологічні й архітектурні складові, є важливим джерелом для дослідження історії України. Монастирі Лівобережної України зберігають унікальну інформацію культурного значення і є джерельною базою для розвитку спеціальних історичних дисциплін. Одним із важливих складових дослідження історії монастирів є вивчення їх інфраструктури, до якої належали владичні села, хутори, млини, торгові двори тощо.

У роботі наводяться результати дослідження архітектурно-археологічного комплексу, який є залишками хутора українського православного монастиря.

Вивченням монастирів Дніпровського Лівобережжя займалися переважно історики архітектури. У 20-х роках XX ст. С.А. Таранушенком було проведено дослідження значної кількості церков і монастирів Слобожанщини, на сьогодні зруйнованих [3]. Багато років тема вивчення історії монастирів була вузькоспеціальною, бралися до уваги виключно храми. Загальна характеристика монастирів Лівобережжя як комплексних пам'яток була здійснена М.П. Цапенком. Ним було проаналізовано устрій, топографію й укріплення монастирів козацької доби. Було розроблено першу типо-

логію монастирів, що базується на топографії [5]. Вагомий внесок у справу вивчення монастирів як комплексних пам'яток належить В.В. Вечерському [1]. Однак системним вивченням інфраструктури монастирів займалися виключно джерелознавці. Археологічних досліджень на території монастирських сіл досі не велось.

Метою даної роботи є аналіз історичних, етнографічних, археологічних, архітектурних і картографічних даних, отриманих під час дослідження комплексу, оцінка його складових та загальна характеристика.

У другій половині XIX ст. починають відроджуватися слобожанські монастирі. Масове закриття монастирів наприкінці XVII ст. призвело до того, що їх землі та майно були передані до державної скарбниці та громадам навколишніх сіл. Монастирі, що лишилися, збільшують власні володіння за рахунок земель, які звільнилися. Часто їм потрапляли у власність земельні ділянки, розташовані на значній відстані від обителі. На цей час монастирі є великими землевласниками, їм належать сотні гектарів землі, хутори та села.

З 2005 р. на території Сумщини проводиться археологічне дослідження залишків монастирів козацької доби Північно-Західної Слобожанщини. Виявлені й локалізовані всі відомі за даними писемних джерел монастирі другої половини XVII – XVIII ст. Створені нові топографічні плани комплексів, окремих архітектурних елементів й укріплень [2, с. 244–251].

Під час роботи з картографування монастирів автором даного дослідження були отримані дані, за якими між селами Кияниця, Юнаківка та Мокриця (всі – Сумська обл.) існував монастир, згадок про який не міститься в історичній літературі. Для з'ясування характеру пам'ятки й уточнення хронологічної та культурної його належності було вирішено провести археологічні розвідки в місці імовірно розташування монастиря.

У 2010 р. нами була обстежена ділянка корінного берега р. Псел від с. Могриця до с. Пролетарське Сумського району Сумської області. За даними місцевих жителів було виявлено залишки фундаментів цегляних споруд і рештки підвальної частини будинку.

Пам'ятка знаходиться за 2 км східніше с. Пролетарське Кияницької сільської ради та за 4 км північніше с. Микільське Битицької сільської ради Сумського району Сумської області в урочищі Банний Яр. Вона займає мис квадратної форми, утворений мокрою балкою та ярами правого корінного берега р. Псел. Рельєф місцевості сильно пересічений ярами та балками, які спрямовані на південь до заплави Псла. Схили корінного правого берега річки заросли лісом. Висота над рівнем заплави становить 39–42 м, поверхня нерівна, має ухил у південному та південно-західному напрямку.

Для встановлення меж пам'ятки було проведено топографічну зйомку. При складанні топографічного плану комплексу було з'ясовано, що він мав прямокутну форму. Західна та південна частина схилу мису, на якому зосереджена переважна частина будівель, має сліди штучного підрізання. Особливості рельєфу мису, де розташовувалася пам'ятка, давали змогу усамітнитися. Цьому ж сприяло й розташуван-

Рис. 1. Владичний хутір Софроніївського монастиря. План. О.М. Кравченко, О.В. Коротя. 2010 р.

тини – 100×80 м. Висота над рівнем заплави становить 42 м. Майданчик мису має прямокутну форму, південна та західна частини мають сліди штучного підрізання схилу на висоту від 1,5 до 2,3 м. Поверхня рівна, у центрі знаходяться залишки фруктового саду. Дослідження не проводилися у західній частині мису, де знаходиться невелике кладовище середини ХХ ст.

У південній частині мису знаходиться єдина частково вціліла цегляна споруда. Це залишки прямокутного в плані цегляного будинку розміром 20×10 м. Він розташований на майданчику, який утворився під час підрізання південного схилу мису. Внутрішня будова споруди тридільна. Права та ліва кімнати мають однаковий розмір і планування. Це прямокутники з розмірами 7,5×5,7 м. Вони мають аркоподібне склепіння. Центральна частина шириною 3,4 м сполучається зі входом. Стеля має висоту 2,3 м, в центрі укріплена контрфорсом, який іде від підлоги через усе склепіння. Ширина виступу – 10 см. Північна стіна містить 5 ніш шириною 0,7 м і глибиною 0,45 м. Стеля аркоподібна, викладена з цегли. Товщина мурованих швів – 1–1,5 см. Між кімнатами є проходи шириною 2 м й висотою 1,8 м з аркоподібним склепінням. Ці

відносно решти населених пунктів – до сіл Кияниця та Могриця відстань становила 6 км, до с. Юнаківка – 7 км; великі міста Суми та Суджа були розташовані на відстані 30 км від монастиря, Миропілля – за 20 км.

На території пам'ятки було зафіксовано залишки фундаментів і підвальних частин цегляних споруд, а також ями, викопані у схилі мису. Враховуючи їх розташування відносно рельєфу, можна з великою імовірністю встановити її розміри. Загальний розмір становить 300 м × 50–60 м (рис. 1).

Виділяються дві групи споруд. Перша з них розташована на плоскій вершині мису на його краях. Вона складається з трьох споруд. Орієнтовні розміри цієї частини – 100×80 м.

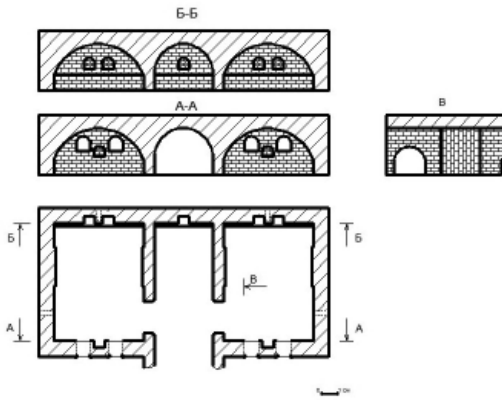

Рис. 2. План збереженої частини споруди 3. Креслення О.В. Бершовой.

кімнати мали двійчасті двері. На це вказують залишки товстих кованих завіс. Південна стіна має значні руйнування. У результаті ерозії обвалилася верхня частина стіни між вікнами і стелею. Південна стіна має дві ніші шириною 0,7 м і глибиною 0,45 м та чотири вікна, розташовані попарно праворуч і ліворуч входу. Вікна шириною 1 м і висотою 0,7 м мають аркоподібне склепіння.

Вхід нині напівзруйнований, ширина вцілілої частини – 3,4 м, довжина – 3 м. Ймовірно, вхід у плані мав форму, наближену до квадрата або прямокутника. Підлога засипана ґрунтом, перемішаним із битою цеглою, імовірно, мала дерев'яне покриття. У стінах під стелею є вентиляційні отвори. Вони різні за розміром і розташуванням, виходять назовні під кутом. Їх розміри коливаються від 10 до 25 см. Товщина стін становить 1 м. Зовнішня поверхня сильно пошкоджена, цегла має сліди ерозії (рис. 2).

Наступна група споруд розташована на низькому мисоподібному виступі, сформованому яром і мокрою балкою. Мис трикутної форми, поєднаний із плато вузьким перехийком. Розміри цієї частини – 120×50 м. Поверхня мису похила. Мис розрізаний посередині дорогою, що веде до ставу. Група складається з трьох споруд і чотирьох ям. Окрім споруд, на території монастиря виявлено кілька ям і западин, які, ймовірно, є залишками господарських споруд. До таких можна віднести і ями, викопані у схилі штучно підрізаної південної частини мису. Ці ями розташовані на відстані 2–3 м одна від одної, мають округлу й витягнуту форму та врізані у схил на глибину до 2 м. Вони розташовані в ряд, мають розміри від 3 м до 5 м та врізані у схил на 1,5–2 м. Аналогічні за розміром і розташуванням ями є також у південній частині комплексу. Тут вони викопані у підшві мису й врізані у схил на глибину до 2,5 м.

Із даною пам'яткою можна пов'язати 3 об'єкти, розташовані у безпосередній близькості від обстежених будівель. Перший об'єкт – став і гідротехнічні споруди. Дамба ставу зроблена з ґрунту, який було взято зі схилу правого берега мокрої балки. Дамба не має залишків механізмів або інших гідротехнічних споруд і збудована для улаштування ставка. Ширина дамби становить 5 м, довжина 17 м.

Другий об'єкт – дорога, яка була вирізана у схилі правого берега мокрої балки. Розташування дороги та виявлених будівель свідчить про те, що вони будували-

ся одночасно. Дорога і став також пов'язані між собою – штучне підрізання схилю балки закінчується там, де і став. Третім об'єктом можна вважати фруктовий сад, який знаходиться на північ від будівель.

Для з'ясування культурної та функціональної належності пам'ятки було проведено аналіз архітектурних складових і топографії. Форма пам'ятки прямокутна, що обумовлено традиціями монастирського планування. Житлові споруди та господарські будівлі розташовані по периметру і поділені на дві групи. Таке розташування будівель типове для слобожанських монастирів другої половини XVIII ст. та другої половини XIX – початку XX ст. Прямокутна форма й розташування споруд по периметру із залишенням у центрі вільного простору відповідає канонам будівництва православного монастиря. Подібне планування було зафіксоване в монастирях Слобожанщини. В'їзд розташований з північного боку, що не типово для монастирів XVIII – початку XX ст., але особливості рельєфу завадили влаштувати в'їзд за канонам із західного боку. На першому етапі існування слобожанських монастирів в'їзди були влаштовані відповідно до особливостей рельєфу й укріплень. Залишки будівель й інфраструктури, виявлених на території пам'ятки, мають аналогії зі спорудами Софроніївського, Пустинно-Рихловського та Миколаївського Білогірського монастирів. Але жодна із виявлених споруд не може бути ототожнена з храмом. Аналіз архітектурних складових пам'ятки, здійснений кандидатом архітектури, доцентом Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури О.І. Геллою, зокрема аналіз устрою та будівельних матеріалів, дає можливість зробити висновок про те, що найбільш збережена будівля (№ 3) є житловою спорудою з цегельним підклітом.

Однак, існує низка деталей, які не дають ідентифікувати дану пам'ятку як монастир. Усі монастирі, які функціонували на території Слобожанщини, зафіксовані в єпархіяльних архівах, а також згадуються в документах у контексті історичних подій. Припустити, що на території Харківської, а згодом Сумської єпархії існував монастир, який ніде не згадується, важко. Відсутність центрального храму також не дає змоги віднести даний об'єкт до категорії монастирів. Але зібрані етнографічні дані пов'язують даний об'єкт із життям і функціонуванням монастиря.

Аналіз архівних джерел Харківської єпархії дав однозначну негативну відповідь на питання про належність даної пам'ятки до категорії монастирів. Для з'ясування типу пам'ятки було проведено картографічні дослідження. Картографічний аналіз було зроблено провідним спеціалістом групи «Охорони історико-культурної спадщини» при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації О.В. Коротею. Для аналізу були проаналізовані карти «Планів Генерального межування», карту Харківської губернії початку XIX ст. та триверстові карти Російської імперії середини XIX ст. Назву даної пам'ятки було виявлено на триверстовій карті Харківської губернії другої половини XIX ст. На ній зображений населений пункт, який названий Псьольським хутором Софроніївського монастиря.

Хронологічні межі існування хутора можна встановити лише орієнтовні. Розташування хутора на значній відстані від Софроніївського монастиря свідчить про те, що його було засновано до відновлення Миколаївського Білогірського монастиря. Руйнування хутора за етнографічними даними припадає на 1919 р., коли після відходу військ генерала А.І. Денікіна революційно налаштованими селянами з навколишніх сіл було зруйновано кілька поміщицьких садиб, зокрема садибу кн. Барятинського в с. Грунівка.

Отже, після аналізу археологічних, архітектурних і картографічних джерел можна зробити кілька висновків. Виявлена поблизу с. Пролетарське пам'ятка є залишками монастирського хутора. Дата заснування хутора – імовірно середина XVIII ст. Загальний устрій хутора – чітке планування, прямокутна форма й топографічне розташування – свідчать про вплив традицій монастирського будівництва.

Для ведення господарства настоятелем Софроніївського було закладено хутір, де проживали ченці. Устрій хутора близький до монастирського, за виключенням наявності центрального храму. На карті середини XIX ст. відсутнє зображення церкви, але не виключено, що на території хутора існувала невелика церква або каплиця. Це обумовлено тим, що ченці повинні були вести життя за монастирським канонам. Для цього було обрано місце, віддалене від населених пунктів, для заснування хутора вирішено використати важкодоступний мис. Хутір вирізняється з-поміж решти сільських населених пунктів Сумського повіту середини XVIII – XIX ст. Він має чітке планування, огорожу та господарські споруди на цегляному фундаменті. В топографії та плануванні простежується сильний вплив монастирських традицій будівництва. На сьогодні це допоки єдиний відомий і досліджений населений пункт, заснування та будівництво якого пов'язане виключно з діяльністю монастиря.

Аналіз інфраструктури хутора також свідчить про значний вплив монастирських традицій. Для ведення господарства ченці збудували дамбу у мокрій балці, в результаті чого вони отримали став. Став був джерелом води та використовувався для товарного риборозведення. Сад також є невід'ємною частиною монастирського господарства. Перебування ченців на території хутора засвідчено численними етнографічними даними, що підтверджено археологічними, архітектурними та картографічними дослідженнями.

У цілому, монастирський хутір в урочищі Банний Яр є цікавою архітектурно-археологічною пам'яткою середини XVIII – початку XX ст., яка є перспективною для подальшого вивчення як комплексної пам'ятки. Подальше дослідження цієї пам'ятки дозволить ввести до наукового обігу дані про цей комплекс.

Джерела та література

1. *Вечерський В.В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць / В.В. Вечерський. – К.: НДГПІАМ, 2003. – 600 с.
2. *Осадчий Є.М.* Монастирі північного сходу Слобожанщини / Є.М. Осадчий // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. 2. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. – С. 243–251.

3. *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. / С.А. Таранушенко. – К.: Будівельник, 1976. – 236 с.
4. *Филарет (Д.Г. Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье, 1852. – 236 с.
5. *Цапенко М.П.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / М.П. Цапенко. – М., 1967. – 234 с.

***Кравченко А.Н.* Владычний хутор Софрониевского монастыря**

В статті розглядаються результати дослідження нововиявленого пам'ятника – монастирського хутора на Среднем Псле. В результаті проведених досліджень знят план пам'ятника, проведені дослідження сохранившихся архітектурних форм. Комплексний аналіз джерел дозволяє датувати основу хутора другою половиною XIX століття. Хутор не має аналогів серед відомих комплексів північно-західної Слобожанщини середини XVIII – початку XX століття.

Ключевые слова: владичний хутор, Софронієвський монастир, Северо-Западная Слобожанщина.

***Kravchenko O.M.* Lord's steading of Sofronian monastery**

The article reviews the results of examination the monastery steading on the Middle Psel, which was discovered latterly. In consequence of examination the plan of monument was created, and the analysis of preserved architectural configurations was held. A comprehensive analysis of the sources allows us to date the base of steading to the second half of the XIX century. The steading doesn't have any analogies among the known complexes North-West Slobozhanshchyna in the middle XVIII – early XX century.

Key words: monastery steading, Sofronian monastery, North-West Slobozhanshchyna.

УДК 281.9+323.35:351.853 (477.75)

В.В. КАЛІНОВСЬКИЙ

Монастир Св. Володимира й археологічне дослідження Херсонесу: нові свідчення про охорону християнських старожитностей Криму (друга половина XIX ст.)

В статті на основі нових документів з архівів України та Росії простежена участь братії Херсонеського монастиря Св. Володимира в археологічних розкопках городища та у заходах з охорони предметів давнини. Вперше подані відомості зі щорічних звітів ченців до Одеського товариства історії та старожитностей про стан дослідження Херсонеського городища. Проаналізовані події, що передували відстороненню обителів від розкопок. Наведена тогочасна оцінка цих подій з місцевих періодичних видань.

Ключові слова: охорона пам'яток історії та культури, Херсонес, православне духовенство, Таврійська єпархія, Одеське товариство історії та старожитностей.